

Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig

Citation for published version (APA):

Knotter, A. (1999). *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig*. Sociaal Historisch Centrum Limburg / Universiteit Maastricht. <https://doi.org/10.26481/spe.19991008ak>

Document status and date:

Published: 08/10/1999

DOI:

[10.26481/spe.19991008ak](https://doi.org/10.26481/spe.19991008ak)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 05 May. 2023

RONDON DE STOKSTRAAT

Het Sociaal Historisch Centrum
voor Limburg is een door de
Universiteit Maastricht en de
Provincie Limburg gesubsidieerd
kenniscentrum voor regionale
geschiedbeoefening

Boschstraat 73
6211 AV Maastricht

telefoon: 043 - 3250141
telefax: 043 - 3255788
e-mail: SHC.Limburg@inter.NL.net
ad.knotter@history.unimaas.nl

© 1999 A. Knotter
ISBN 90 74142 12 5

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbe-
stand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of
enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de
auteur.

Foto omslag: Frans Lahaye/Gemeentearchief Maastricht
Foto p. 15: Jacques Voets
Kaartje: Joris Fiselier *NRC Handelsblad* 3 januari 1998
Drukwerk: Unigraphic Universiteit Maastricht

RONDON DE STOKSTRAAT

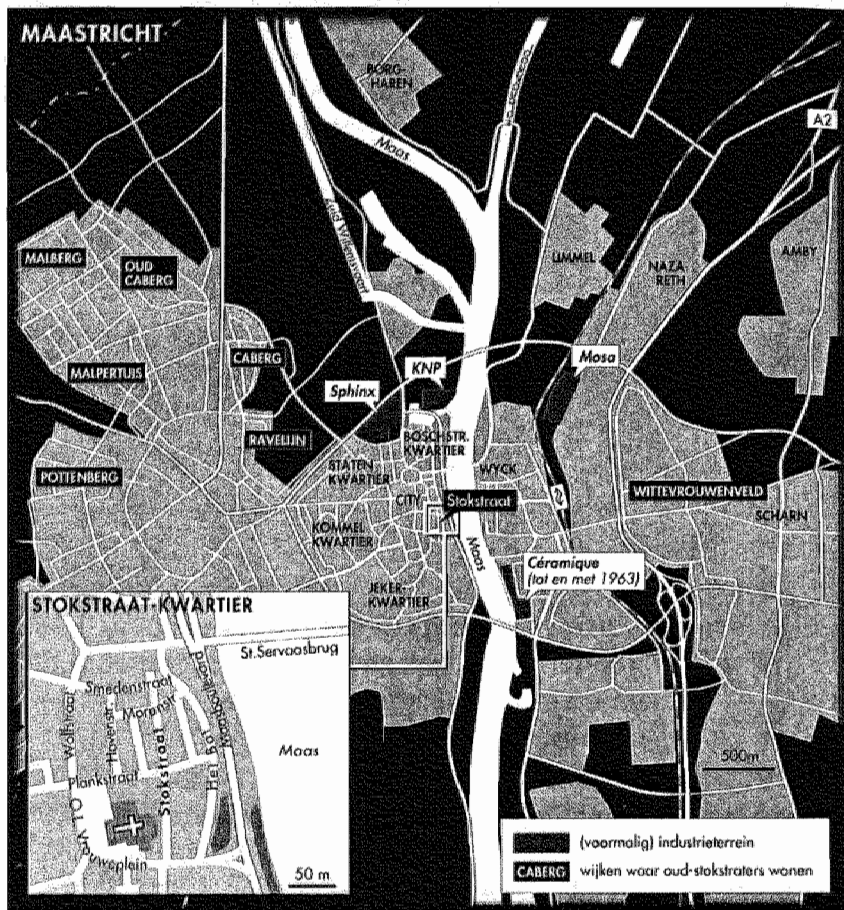
**'ONMAATSCHAPPELIJKHEID' EN 'ONDERKLASSE' IN DE
JAREN VIJFTIG**

door

Ad Knotter

Rede in verkorte vorm uitgesproken op 8 oktober 1999
bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de
sociale en economische geschiedenis van
Limburg en aangrenzende regio's
op een leerstoel ingesteld door de
Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
bij de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de
Universiteit Maastricht

**Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Universiteit Maastricht
1999**

Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

De leeropdracht die ik vandaag in het openbaar aanvaard, kent zo'n omslachtige omschrijving dat hij meestal wordt ingekort tot 'de sociaal-economische geschiedenis van Limburg'. De echte omschrijving werd geformuleerd toen mijn voorganger, professor Jansen, deze plaats innam. Hij luidt als volgt: 'de veranderingen in de samenleving in het verleden in relatie tot de typologie der maatschappijvormen, met het accent op Limburg en de aan deze provincie grenzende regiones'. In het structuurrapport dat is opgesteld toen deze leerstoel werd verplaatst naar de Faculteit der Cultuurwetenschappen, worden alle elementen in de oorspronkelijke formulering nog relevant genoemd. Alvorens mij met mijn eigenlijke onderwerp bezig te houden, wil ik hier uitleggen waarom dat ook in mijn ogen het geval is.

De opvatting dat het mogelijk is de samenleving als één geheel te kennen en te bestuderen, sluit aan bij een bepaalde methodologische stroming die met een wat ongelukkige term 'integrale geschiedenis' wordt genoemd - 'integraal' niet in de zin van alomvattend, maar van samenhangend. In Duitsland wordt in dit verband gesproken over *Gesellschaftsgeschichte*, in Rotterdam over 'maatschappijgeschiedenis', in Utrecht over 'geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen'. In wezen gaat het om dezelfde geschiedopvatting, namelijk dat maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen op allerlei levensgebieden in een onderling oorzakelijk verband kunnen en moeten

worden bestudeerd¹. Door een wetenschappelijke en analytische aanpak van de geschiedenis kunnen sociale processen worden doorgrond en inzichtelijk worden gemaakt en kan geschiedbeoefening een bijdrage leveren aan maatschappelijke bewustwording en plaatsbepaling in het heden.

Er is nog een kenmerk van de leeropdracht dat mij bijzonder aanspreekt en dat is de plaats van Limburg als te bestuderen regio. De toevoeging 'en aangrenzende regiones' maakt de leeropdracht ruimer dan de huidige provincie Nederlands Limburg en relateert een accent op het Limburgs-eigene. De Limburgse geschiedenis kan alleen worden begrepen door aan alle kanten over de provinciale en nationale grenzen heen te kijken. Zonder 'aangrenzende regiones' doen wij Limburg tekort. *Regionale geschiedenis zonder grenzen* heette het boek dat mijn voorganger bij zijn afscheid kreeg aangeboden en ik wil mij in dat opzicht aan hem spiegelen².

In wetenschappelijk opzicht is het verder niet toevallig dat Limburg in de leeropdracht achteraan staat: ik word geacht niet in de eerste plaats het Limburgs-eigene te bestuderen, maar maatschappelijke verschijnselen volgens bepaalde typologieën, zoals die zich in Limburg en aangrenzende regio's voordeden. Dit past in het maatschappijhistorische adagium: niet de bestudering van het streekeigene in de regionale geschiedenis staat voorop - zoals in een ouderwetse variant van de tegenwoordig weer

¹ Zie voor het verband tussen 'integrale' en 'maatschappijgeschiedenis': Ad Knotter 'Geschiedwetenschap als engagement. Het perspectief van prof. dr. Th. van Tijn', in: Boudien de Vries e.a. (eds.), *De Kracht der Zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1992) 405-429, aldaar 416-419.

² W.J.M.J. Rutten e.a. (eds.), *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof. dr J.C.G.M. Jansen* [Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 1] (Maastricht: SHCL, 1998).

populaire volkskunde³, maar die van historische processen op het niveau of binnen het ruimtelijk kader van de regio. Dat is een fundamenteel ander uitgangspunt. In de afdeling economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar ik als historicus ben gevormd, werd gesproken over 'integrale regionale geschiedenis'. De term is misschien te pretentius, maar aan het principe wil ik vasthouden: regionale geschiedschrijving dient maatschappelijke verschijnselen in onderlinge samenhang, dus analytisch en verklarend, en comparatief, dus vergelijkend met andere regio's, te bestuderen. Goede regionale geschiedenis overschrijdt grenzen en is van meer dan lokaal belang. Ook in mijn oratie, die ik dan nu echt ga beginnen, wil ik proberen mij aan dit uitgangspunt te houden.

Dames en heren,

In de periode van mijn sollicitatie naar de positie van directeur-hoogleraar van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg trok een bijlage van *NRC-Handelsblad* mijn speciale aandacht. Het Zaterdags Bijvoegsel van 3 januari 1998 was gewijd aan de metamorfose van het Maastrichtse Stokstraatkwartier van achterbuurt tot één van Nederlands meest exclusieve winkelbuurten. In het kader van het onderwerp van het symposium op deze dag, waarvan mijn rede een afsluiting vormt, is het niet onbelangrijk dat deze metamorfose het resultaat was van doelbewuste sociale planning door overheids- en welzijnsorganisaties. De ingreep in de Stokstraat en zijn bewoners kan model

³ De moderne antropologische aanpak in de volkskunde is echter voor de regionale geschiedbeoefening van groot belang. Het door het Meertens Instituut uitgegeven *Volkskundig Bulletin* dat die richting is opgegaan, bewijst dat. Een fraai voorbeeld daarvan is ook de regionale studie van Gerard Rooyakkers in een aangrenzende regio: *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen: SUN, 1994).

staan voor een bepaalde sociaal-pedagogische politiek, die het maatschappelijk werk in Nederland tot in de jaren zestig in belangrijke mate heeft vormgegeven. Centraal daarin staan het begrip 'onmaatschappelijkheid' en de bestrijding daarvan⁴. In mijn betoog wil ik dit begrip 'onmaatschappelijkheid' tot uitgangspunt nemen. Naarmate ik mij verdiepte in het verhaal rondom de Stokstraat bleek mij dat dat verhaal niet alleen model kon staan voor een bepaalde sociale pedagogiek, maar ook voor een bepaald type sociologie en voor een bepaalde opvatting over de sociale verhoudingen, die mij als sociaal-historicus niet onberoerd konden laten.

In 1953 promoveerde de sociograaf Harry Litjens op een onderzoek naar de 'onmaatschappelijkheid' te Maastricht⁵. Zijn

⁴ Voor een overzicht: Adrienne Dercksen en Loes Jansen Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Meppel: Boom, 1987). Veel diepgravender, ook als het gaat om landelijke ontwikkelingen, is: Frits van Wel, *Gezinnen onder toezicht: de Stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1975* (Amsterdam: SUA, 1988). Het zeer recente artikel van Jan Terpstra, 'Onmaatschappelijkheidsonderzoek, modernisering en katholicisme', *Sociologische Gids* 46 (1999) 218-244 heeft voornamelijk betrekking op KASKI-onderzoek in Helmond. Specifiek voor Maastricht: E.C.M. Fleré, *Het sociale saneringsbeleid te Maastricht 1946-1970. Een (voornamelijk) chronologische beschrijving van de wijze waarop het beleid met betrekking tot de verplaatsing en sociale begeleiding van bewoners van krotwoningen en saneringsgebieden na de tweede wereldoorlog in Maastricht tot stand is gekomen en zich ontwikkeld heeft* (Rijswijk: Ministerie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, 1975); P. Laeven, *De Ravelijn: een buurt in isolement* (doct. scriptie sociologie van gezin en welzijnszorg KUN, 1978); Judith Mertens, *Het schuim der natie. Onmaatschappelijkheidsbestrijding in Maastricht 1945-1982* (doct. scriptie cult. en sociale antropologie KUN, 1987); Inez Jeunhomme, *'Veel kinne doen wat veer wille, veer blieve toch de asocialen'. Onmaatschappelijkheidsbestrijding en heropvoeding in Maastricht, 1945-1963* [Werk en werkloosheid in Maastricht 1930-1950, deel 3] (Groningen: Geschiedeniswinkel/Utrecht: Letterenwinkel, 1988); Mirko Reithler, *De Ravelijn in cultuur-historisch perspectief* (Maastricht: Wetenschapswinkel Rijksuniversiteit Limburg, 1995).

⁵ H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen: Van Gorcum, 1953). Bij zijn onderzoek was ook het Sociaal Historisch Centrum betrokken. Daar werden alle gegevens betreffende een gezin op kaarten overgebracht en verwerkt. Zie: H.

proefschrift - simpelweg getiteld *Onmaatschappelijke gezinnen* - kwam voort uit een onderzoekopdracht van de Commissie Sanering Stokstraatkwartier van de Maastrichtse Centrale Caritas, de organisatie voor algemeen maatschappelijk werk. De commissie was van mening dat de huisvestingsproblematiek van de Stokstraatbewoners een onderdeel vormde van het probleem van de 'onmaatschappelijkheid' in Maastricht in algemene zin. Met zijn onderzoek bouwde Litjens voort op eerdere studies, onder andere in Den Bosch⁶, maar door het odium van wetenschappelijkheid heeft zijn proefschrift grote invloed uitgeoefend. In zijn voetspoor ging een golf van empirisch onmaatschappelijkheidsonderzoek door Nederland, in het bijzonder door Brabant en Limburg.

Het opvallendste kenmerk van dit onderzoek was de uitgesproken katholiek-moralistische interpretatie van het onmaatschappelijkheidsverschijnsel. In Litjens' optiek hadden 'onmaatschappelijke' gezinnen in de eerste plaats een morele achterstand. Deze morele achterstand kwam echter alleen voor bij mensen met een specifieke sociale positie: het ging bij uitstek om gezinnen van ongeschoolde arbeiders en daarmee gelijk te stellen groepen aan de onderkant van de maatschappelijke ladder. Tegenwoordig wordt in dit verband in navolging van Amerikaanse journalisten en sociale wetenschappers wel gespro-

Litjens, *Rapport over de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Maastricht: Centrale Caritas, 1952) 2. De originele gezinskaarten heb ik tot op heden helaas niet kunnen terugvinden. Zij zouden een prachtige bron voor intergenerationeel diepte-onderzoek hebben gevormd. De priester-geograaf H.P.M. Litjens (Venray 1918 - Roermond 1986) was leraar aan het Bisschoppelijk College Weert (1951-1960), directeur van de Pedagogische Akademie Roermond (1960-1973) en buitengewoon hoogleraar bij het Post Universitair Centrum Hasselt.

⁶ Over Den Bosch was in 1951 verschenen: M.A.J.M. Matthijssen, *Rapport inzake de onmaatschappelijkheid te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1951); vgl. Tjaard Heikens, 'Onmaatschappelijkheidsbestrijding', in: Tjitske Akkerman en Siep Stuurman (eds.), *De zondige riviera van hetatholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975* (Amsterdam: SUA, 1985) 38-73.

ken over een 'onderklasse' (*underclass*) met een eigen 'armoede-cultuur' (*culture of poverty*).

Het begrip *underclass* is in de jaren tachtig ontstaan en populair geworden om de - meestal gekleurde - gettobewoners in de Amerikaanse binnensteden mee aan te duiden⁷. Die zouden gevangen zitten in een spiraal van armoede, langdurige werkloosheid, ontwrichting van het gezinsleven en sociale apathie en daardoor geen deel (meer) uitmaken van het sociale systeem. Zij zouden overal buiten vallen: vandaar het begrip *underclass*. Er is bij hen van generatie op generatie geen sociale mobiliteit en zij zijn daardoor veroordeeld tot een verblijf in het getto.

In zijn letterlijke vertaling van 'onderklasse' is het begrip ook naar Nederland overgewaaid en toegepast op etnische minderheden en andere groepen met sociale achterstanden, vooral in de oude binnensteden in de Randstad⁸. Het is hier niet de plaats om uitvoerig op de merites van deze actuele 'onderklassenproblematiek' in te gaan. Wel wil ik wijzen op de ver-

⁷ Enkele richtinggevende Amerikaanse publicaties zijn: Ken Auletta, *The underclass* (New York: Random House, 1982); Ch. Murray, *Losing ground: American social policy, 1950-1980* (New York: Basic Books, 1981); W.J. Wilson, *The truly disadvantaged: the inner city, the underclass, and public policy* (Chicago: University of Chicago Press, 1987). In deze studies wordt het ontstaan van de onderklasse herleid tot betrekkelijk recente ontwikkelingen, zoals de welvaartsstaat en de crisis van de jaren zeventig en tachtig. Een ruimer en (zeer) kritisch historisch perspectief hebben: M.B. Katz (ed.), *The 'underclass' debate. Views from history* (Princeton: Princeton University Press, 1993) en H.J. Gans, *The war against the poor: the underclass and antipoverty policy* (New York: Basic Books, 1995).

⁸ Vgl. Godfried Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland* (Leiden: Stenfert Kroese, 1990); Chris Quispel, "'Amerikaanse toestanden' in Nederland? Het debat over de onderklasseproblematiek", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 327-347. Zeer kritisch zijn: Th. Roelandt en J. Veenman, *Minderheden in Nederland. Marginalisering en een etnische onderklasse: een literatuurstudie* (Rotterdam: ISEO, 1990); Jaap Dronkers, 'De sluipende sociologisering van het dagelijks bestaan? Het oneigenlijk gebruik van de term onderklasse', *Mens en Maatschappij* 70 (1995) 95-96.

wantschap met een ouder cultureel-antropologisch concept, namelijk dat van de *culture of poverty* (in het Nederlands: 'armoedecultuur')⁹. In de jaren vijftig werd dit vooral gebruikt in studies over stedelijke armoede in arme landen, maar al vrij snel werd het ook opgepikt in armoedestudies in de Verenigde Staten. Een armoedecultuur kan ontstaan wanneer een bevolkingsgroep gedurende meerdere generaties is blootgesteld aan economische deprivatie. Om de bestaanonzekerheid het hoofd te bieden, ontwikkelen de armen een aangepaste levensstijl met eigen waarden, aspiraties en samenlevingsvormen, die op zichzelf weer bijdragen aan de continuering van de armoede. De belangrijkste kenmerken van de *culture of poverty* zijn: geringe participatie in maatschappelijke instituties als politiek, school, kerk en verenigingsleven; desintegratie van de woonomgeving en het huishouden; geringe kracht van de familiale verbanden; open en solidaire relaties met lot- en buurtgenoten; geslotenheid ten opzichte van de buitenwereld; gevoelens van afhankelijkheid en fatalisme. Het concept is echter heftig bestreden, met name omdat er teveel nadruk zou worden gelegd op de onveranderlijkheid van de beschreven gedragspatronen. Die zouden veel minder ingesleten zijn dan verondersteld en vrij snel verdwijnen nadat de economische belemmeringen zouden zijn opgeheven.

Litjens over het Stokstraatkwartier en andere Maastrichtse achterbuurten in de jaren vijftig

Litjens stelde vast dat de door hem bestudeerde 'onmaatschappelijke' gezinnen in een beperkt aantal binnenstadswijken van Maastricht woonden. Sterke concentraties trof hij aan in de Grote Stokstraat en omgeving (het meergenoemde Stokstraat-

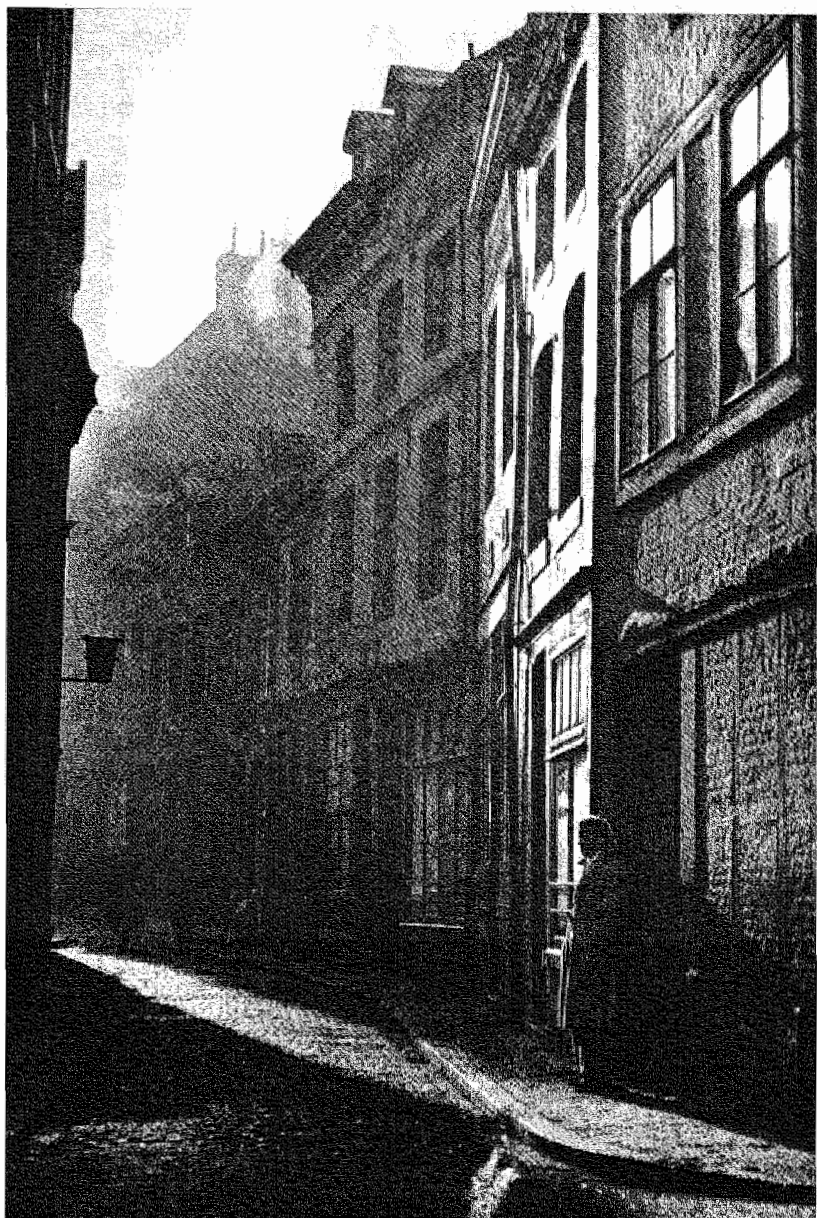
⁹ Vgl. Michael Morris, 'From the culture of poverty to the underclass: an analysis of a shift in public language', *The American Sociologist* 20 (1989) 123-133.

kwartier); in de Boschstraat en omgeving, in de buurt dus waar nu het Sociaal Historisch Centrum is gevestigd (Boschstraat 73); in het zuidelijk deel van het oude stadsdeel Wyck aan de overkant van de Maas in de Rechtstraat en omgeving; in een aantal verspreide straten in de Servatiusparochie, zoals de Bonnefantestraat, de Kommel en de Kruisherengang; en tenslotte in een aantal straten van de wijk Wittevrouwenveld buiten de oude binnenstad.

In totaal telde Litjens in deze buurten volgens nog te behandelen criteria ruim 1200 'onmaatschappelijke' gezinnen. Zij waren zonder uitzondering zeer armoedig en slecht behuist. Hier was duidelijk sprake van 'desintegratie van de woonomgeving', waarover ik het zojuist had in het kader van de 'armoedecultuur'. Het aantal meergezinswoningen, de zogenaamde *bouwen*, was groot. In zo'n bouw voerde een gemeenschappelijke trap en gang naar de verschillende vertrekken, die door meerdere gezinnen werden bewoond. Slechts zelden beschikte een gezin over een eigen wc en lang niet altijd was er op alle verdiepingen water aanwezig. Op het gebied van de volkshuisvesting heersten er, kortom, in Maastricht in het begin van de jaren vijftig nog negentiende-eeuwse toestanden. Bij lezing moest ik denken aan de armoedige woonomstandigheden in het Ierse Limerick, waarover Frank McCourt heeft geschreven in zijn prachtige memoires *Angela's Ashes*¹⁰.

In het boek van Litjens vindt men verschillende voorbeelden van zulke woontoestanden. Ook de oud-bewoners van de Stokstraat die door *NRC-Handelsblad* voor het Zaterdags Bijvoegsel werden ondervraagd, vertellen daarover. Ik citeer oud-directrice Crolla van woonschool De Ravelijn:

¹⁰ Frank McCourt, *Angela's Ashes. A Memoir* (New York: Simon & Schuster, 1996).

Zo'n huis noemden ze in Maastricht 'ne bouw'. Een groot huis met een binnenplaats en dan woonden mensen in de voorbouw, in de achterbouw en op de binnenplaats was één wc en één kraan. Daar zaten dan een stuk of tien gezinnen. De kachel met het ouderlijk bed ernaast. Matrasjes op de grond voor de kinderen. Het water dreef langs de muren, onder de lekkages stond een emmertje. [...] Jullie hebben geen notie hoe de stad er toen uit zag. Als je nu die prachtige panden ziet, ook in de Hoogbrugstraat - daar wonen nu hoogleraren!

Dit type huizen stond in oude woonkernen die in de negentiende eeuw arbeidersbuurten waren geworden. Er woonden aanvankelijk vooral arbeiders van de Maastrichtse aardewerkfabrieken zoals De Sphinx, de Société Céramique en de Mosa, die niet ver van die buurten waren gevestigd. Door de activiteiten van woningbouwverenigingen waren in de loop van de twintigste eeuw buiten het oude Centrum nieuwe arbeiderswijken ontstaan. Deze werden bevolkt door arbeiders die zich de huur konden permitteren door een vast inkomen. Wie daar door onregelmatige arbeid en armoede niet toe in staat was, bleef - of kwam - in de oude buurten wonen. Toen Litjens zijn onderzoek in de jaren vijftig verrichtte, waren het typische achterbuurten geworden.

Maar armoede en ongeregelde arbeid waren volgens hem niet de eigenlijke oorzaken van het probleem - en hier komen wij aan de kern van zijn onmaatschappelijkheidsthese. Litjens zocht de belangrijkste oorzaak in het gedrag en de levensstijl van deze gezinnen. Volgens hem leidden de bewoners van de achterbuurten een leven, dat afweek van dat van de rest van de bevolking. De afzondering waarin de 'onmaatschappelijke' bevolkingsgroep in Maastricht leefde, ging *vergezeld van een geheel eigen cul-*

*tuurpatroon, aldus Litjens, waaraan allen in meerdere of mindere mate delen*¹¹. Dat uitte zich in [ik citeer]:

*[...] ongewassen en half aangeklede kinderen, in de deur staande of uit de ramen hangende kletsende vrouwen, een onfrisse geur die uit de huizen komt, hobbelige straten en verwaarloosde honden en katten die overal rondlopen. Het uit zich verder in de gedragingen van de mensen, wier leven hoofdzakelijk sensitief is. Godsdienst en moraal oefenen er zeer weinig invloed uit; de misdaad tiert er welig*¹².

Van een geregeld gezinsleven was geen sprake: er werd zelden gezamenlijk gegeten; de omgangsvormen waren ruw. Er was voortdurend ruzie tussen de echtelieden, en hoewel *de ouders veel van hun kinderen houden, snauwen ze hen zeer ruw en bits af*¹³. Anderzijds hing er - nog steeds volgens Litjens - *een gemoedelijke en onbezorgde sfeer in de achterbuurt. [...] Er is een sterke gemeenschapsband, die zich uit in een onderlinge bereidheid om elkaar alles te lenen en in gevallen bij te staan*¹⁴.

'Onmaatschappelijkheid' volgens Litjens: begripsvorming en kritiek

Hoewel Litjens pretendeerde een sociologische studie te schrijven, is 'onmaatschappelijkheid' in essentie geen sociologische, maar een morele categorie. Onmaatschappelijken volgen hun eigen leefwijze en hebben zich daardoor volgens Litjens in

¹¹ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 231.

¹² *Ibidem*, 152.

¹³ *Ibidem*, 144.

¹⁴ *Ibidem*, 152-153.

moreel opzicht in een isolement geplaatst. De leden van deze groep leven niet volgens de normen die de samenleving stelt; zij volgen hun eigen leefregels. 'Normale' leden van een gemeenschap leven volgens Litjens op een bepaald godsdienstig-ethisch, cultureel en sociaal-economisch niveau dat in die samenleving algemeen aanvaard is. Mensen die 'beneden' dit niveau leven, zijn geen volwaardige leden van de samenleving. Zij beschikken wel over de nodige middelen om het normale niveau te bereiken, maar ze kunnen of willen die niet gebruiken. Zij hebben zich de algemeen aanvaarde gedragsnormen niet eigen gemaakt. Daarom worden zij 'onmaatschappelijk' of 'a-sociaal' genoemd.

'Onmaatschappelijkheid' is dus een normafwijkend gedragspatroon. Maar hier schuilen diverse wetenschappelijke addertjes, of beter: voetangels en klemmen, onder het gras. Het oordeel over een bepaalde levenswijze is immers altijd subjectief, zeker als de moraal zo sterk om de hoek komt kijken. Litjens hanteerde een heel stelsel van criteria die hij objectief, want algemeen aanvaard, verklaarde, maar die dat bepaald niet waren. In de religieus-ethische sfeer bijvoorbeeld hanteerde hij als criterium voor 'onmaatschappelijkheid': het niet voldoen aan de Paas- en Zondagsplicht als uiting van een aanmerkelijk tekort aan godsdienstzin. Voor- of buitenechtelijk geslachtsverkeer, huwelijk met een gescheiden persoon en onwettige samenleving waren uitingen van seksueel wangedrag en daarmee aanwijzingen voor een 'onmaatschappelijke' levenswijze. Het is geen wonder dat zijn proefschrift bij verschijning veel kritiek ondervond, onder andere van oud-Maastrichtenaar, thans nestor van de Nederlandse sociologie, J.A.A. van Doorn, die sprak van 'kerkelijke diagnostiek'¹⁵. Meer algemeen geaccepteerd waren criteria in de huiselijke sfeer: verwaarloosd huisraad en kleding en schoeisel,

¹⁵ J.A.A. van Doorn, 'Sociale diagnose of sociologie', *De Sociologische Gids* 1 (1953/54) 132-134.

onzindelijkheid in huis, een slechte verhouding tussen ouders onderling, verwaarlozing van de opvoeding, en dergelijke.

Als dit wangedrag werd gecombineerd met herhaalde criminaliteit lag de typering 'onmaatschappelijk' weliswaar voor de hand, maar helemaal zeker was die toch nog niet. 'Onmaatschappelijk' konden in de ogen van Litjens alleen diegenen zijn *die de sociaal het laagst geklasseerde beroepen uitoefenen*¹⁶, althans - want dat bedoelt hij eigenlijk - in gezinnen leven waarin de man een laag geklasseerd beroep uitoefent. In de praktijk, en ik citeer nu letterlijk:

*zullen we [...] nooit kunnen spreken van een asociaal leraars- of doktersgezin, omdat daar, ondanks welke tekortkomingen ook, het leven toch nog altijd zo is ingericht dat men niet kan zeggen dat een dergelijk gezin beneden het minimumniveau leeft, hetwelk in een bepaalde maatschappij voor normaal gehouden wordt. Wel kunnen in zo'n gezin dissocialiserende processen optreden, maar het effectief uitoefenen van de leraars- of doktersfunctie sluit asociaal gedrag uit*¹⁷.

Een hoogleraar die ongehuwd samenleeft en niet naar de kerk gaat kan dus toch niet a-sociaal zijn. Dat is een hele opluchting!

Wij kunnen constateren dat 'onmaatschappelijkheid' als gedragspatroon in de ogen van Litjens gebonden was aan een aparte sociale groep met de laagste sociale status en een eigen subcultuur. Over de betekenis daarvan zal ik het nog uitgebreid gaan hebben; nu wil ik eerst de weerklank van Litjens' onderzoek en typologie in de jaren vijftig en zestig behandelen.

¹⁶ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 45.

¹⁷ *Ibidem*, 48.

Sociologen in het onmaatschappelijkheidsdebat in de jaren vijftig en zestig

In hun *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland* hebben Adrianne Dercksen en Loes Verplanke laten zien, dat de problematisering van groepsgebonden normafwijkend gedrag veel ouder is dan de jaren vijftig. Sinds de jaren twintig werd het meer en meer als een probleem onderkend dat sommige groepen zich moeilijk aanpasten aan de geldende regels. Oorspronkelijk werd dit alleen betrokken op het woongedrag en werd dat vooral door volkshuisvesters als een probleem gezien. In die kringen werd gesproken over 'ontoelaatbare gezinnen'. Later werden ook termen als 'geestelijk onvolwaardigen', of zelfs 'zieke gezinnen' gebruikt, termen die de bemoeienis van psychiaters verraden. In de jaren vijftig nam de belangstelling voor het 'a-sociale gezin' sterk toe en werd het probleem in meer algemeen-maatschappelijke termen gesteld. Het denken werd nu beheerst door sociologen. Zij bemoeiden zich nadrukkelijk met het sociale beheer en de volksopvoeding¹⁸.

Door de Utrechtse socioloog Haverda werd een groot empirisch onderzoek opgezet naar onmaatschappelijkheid in de provincie Utrecht. Hij probeerde meer objectieve criteria te vinden dan de normatieve van Litjens, maar moest constateren dat het in feite onmogelijk was algemeen aanvaarde normen voor 'onmaatschappelijk' gedrag vast te stellen. Daarover ontstond zich halverwege de jaren vijftig een discussie met Litjens, die achteraf meer zegt over wat beide auteurs gemeen hadden dan over de meningsverschillen¹⁹. In de ogen van deze onderzo-

¹⁸ Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam: Uitgeverij SUA, 1985).

¹⁹ J.L. Haverda, 'Het relativiteitsprobleem van afwijkend gedrag', *Sociologische Gids* 2 (1955) 125-129; [H. Litjens, J.L. Haverda, Th.J. IJzerman], 'Discussie over onmaatschappelijkheid', *Sociologische Gids* 3 (1956/57) 87-95.

kers was er in de 'onderlaag' van de samenleving een tendens tot normafwijkend, 'onmaatschappelijk' gedrag, dat door sociale interventie bestreden moest worden. Niet economische en culturele *verheffing* was daarbij het hoofddoel, maar morele *disciplineren*. Het uitgangspunt dat de overheid en door de overheid gesteunde instanties gedragsnormen moesten opleggen aan individuen en gezinnen, ook als het privé-zaken als seksueel gedrag en kerkelijke meelevendheid betrof, werd in die tijd door maar weinigen in twijfel getrokken.

Pas in de jaren zestig en zeventig werd een ander geluid hoorbaar: in plaats van normafwijkend gedrag begonnen sociologen en sociale werkers de sociaal-economische omstandigheden als oorzaak voor sociale achterstanden aan te wijzen. Begrippen als 'deprivatie' en 'kansarmoede' namen de plaats in van 'onmaatschappelijkheid'; sociale en culturele emancipatie werden doelstellingen van welzijnsbeleid. De tot dan toe heersende opvatting over 'onmaatschappelijkheid' en de bestrijding daarvan door morele heropvoeding raakten in diskrediet, onder andere door de vlijmscherpe kritiek van de Leidse socioloog Milikowski. Hij zag in de eerste plaats macro-sociale oorzaken voor het zogenaamde onmaatschappelijke gedrag van sommige arbeidersgezinnen en verweet zijn voorgangers sociale vooringenomenheid. Met name Litjens moest het ontgelden: in twee hoofdstukken werd zijn theorie aan de kaak gesteld als burgerlijke bemoeizucht, die het werkelijk anti-maatschappelijke gedrag van personen uit andere sociale lagen buiten schot liet. Van Milikowski's proefschrift *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*²⁰, dat in 1961 werd gepubliceerd, verscheen in 1967

²⁰ H.P. Milikowski, *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid. Tevens een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1961).

een herdruk onder een nieuwe titel - *Lof der onaangepastheid*²¹ - die perfect aansloot bij het maatschappelijk klimaat van de late jaren zestig. Het boek beleefde tot 1972 maar liefst zeven drukken. In 1961 was Milikowski nog een roepende in de woestijn geweest²².

Onmaatschappelijkheidsonderzoek

In de jaren vijftig bereikte de op het 'onmaatschappelijke' gezin gerichte interventiestrategie haar hoogtepunt, met name na de oprichting van het Ministerie van Maatschappelijk Werk in 1952. Het a-sociale gezin raakte in de mode. Plaatselijke onderzoeken naar het verschijnsel gaven tal van sociologen werk. In opdracht van gemeentebesturen, provinciale opbouworganen of kerkelijk-charitatieve instellingen begonnen zij onderzoek te doen naar 'a-socialiteit', vooral in het katholieke zuiden van het land. In de praktijk werden de meeste van deze onderzoeken geënt op de uitgangspunten en methoden van Litjens of Haverda²³. Op

²¹ H.Ph. Milikowski, *Lof der onaangepastheid. Een studie in sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid* (Meppel: Boom 1967).

²² Geheel volgens zijn oude opvatting verscheen in hetzelfde jaar: H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijkheid, theorie en therapie* (Assen: Van Gorcum, 1961); het jaar daarvoor werden gepubliceerd: J.L. Haverda, *Probleemgezinnen in de provincie Utrecht* (Utrecht, Stichting Maatschappelijk Werk, 1960) en - in een poging een stigma te vermijden met een wat omfloerste titel: A.J.M. van Tienen, *De andersmaatschappelijken* (Assen: Van Gorcum, 1960). Zie over het door Milikowski uitgelokte debat onder andere Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 245-249.

²³ Vergelijk de pertinente opmerkingen daarover door A.W.H. van Dongen, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966* (Amsterdam: NV Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1968) 47, die spreekt over een 'discrepancie tussen onderzoek en theorie', omdat in feite alleen Litjens en Haverda 'bruikbare onderzoekschema's' boden. Zie in dit verband ook: Terpstra, 'Onmaatschappelijkheidsonderzoek', die overigens terecht de nadruk legt op het blijvende belang van het verzamelde sociografische materiaal.

basis van een in 1968 uitgegeven *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek* over de periode 1945-1966 kan worden nagegaan hoeveel er van dit soort onderzoek per provincie werd uitgevoerd²⁴. Bijna tweederde van de in totaal 124 onderzoeken vond plaats in Noord-Brabant en Limburg. Grote en kleine plaatsen werden bestreken. Met name Den Bosch en Maastricht springen eruit met ieder twaalf onderzoeken. In de grote steden in de Randstad was dit soort onderzoek veel minder populair: ik telde er bijvoorbeeld maar vier in Amsterdam, Leiden en Rotterdam - toch ook steden met een omvangrijk 'oud' ongeschoold proletariaat, waaronder zich volgens de normen van Litjens ongetwijfeld veel zogenaamde onmaatschappelijke gezinnen bevonden.

Al deze onderzoeken en discussies leidden in 1956 tot de instelling van een Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid door de minister van Maatschappelijk Werk. Deze commissie bracht in 1961 een rapport uit over de sociale integratie van 'probleemgezinnen', zoals ze nu werden genoemd²⁵. Op basis van dit rapport werd een aantal bijzondere projecten geselecteerd die als 'laboratoria van maatschappelijk werk' extra subsidie kregen van het Rijk²⁶. Eén van deze projecten was de woonschool De Ravelijn in Maastricht, die hier in de stad een zekere faam geniet, zij het tegenwoordig vooral als studentenhuysvesting. De Ravelijn werd in 1955 op advies van Litjens gebouwd voor 104 gezinnen uit het Stokstraatkwartier.

Minder bekend is dat er meer van dergelijke woonscholen in Maastricht werden gevestigd, met name in of bij de wijken

²⁴ Van Dongen, *Register*. Mijn telling is gebaseerd op de registratie van onmaatschappelijkheidsonderzoek in strikte zin (p. 193).

²⁵ *Sociale integratie probleemgezinnen. Rapport van de adviescommissie bestrijding onmaatschappelijkheid, ingesteld door de minister van Maatschappelijk Werk* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1961).

²⁶ Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 236-240.

Wittevrouwenveld, Caberg, Malpertuis en Pottenberg²⁷. In deze woonscholen werd geprobeerd zogenaamde a-sociale gezinnen onder toezicht van een team van sociale werkers, woninginspectrices en anderen op te voeden tot regelmatige arbeiders en propere huismoeders. Bij het heropvoedingswerk van de 104 gezinnen in De Ravelijn waren bijvoorbeeld achttien personeelsleden betrokken. Woonscholen bestonden ook in grote steden elders in het land, maar De Ravelijn heeft de twijfelachtige eer als een der laatsten te zijn gesloten.

Een onmaatschappelijkheidsindex voor Limburg

In het voetspoor van zijn activiteiten in Maastricht werd door Litjens of volgens zijn criteria en methode overal in Limburg onderzoek naar 'onmaatschappelijkheid' gedaan. Opdrachtgever was steeds het Provinciaal Opbouworgaan. De rapporten die op grond van deze onderzoeken werden opgesteld, zijn nog aanwezig in het Sociaal Historisch Centrum en daar te raadplegen (zie bijlage). Omdat de zogenaamde onmaatschappelijkheid telkens volgens dezelfde criteria werd beoordeeld, is het mogelijk om de uitkomsten in verschillende Limburgse plaatsen met elkaar te vergelijken. Ik laat mij daarbij niet uit over de achterliggende waarde-oordelen, die naar mijn mening voor de betrokken personen soms ronduit beledigend zijn. Met behulp van een vergelijking per plaats is echter aannemelijk te maken dat de omvang van de zogenaamde onmaatschappelijkheid meer te maken had met de sociale structuur en de stand van de arbeidsmarkt dan met moreel verval.

²⁷ Vgl. Fleré, *Het sociale saneringsbeleid*.

Tabel 1. Percentage 'onmaatschappelijke' gezinnen per gemeente

Gemeente	Percentage	Jaar van onderzoek
Roermond	7,7	1956
Maastricht	6,9	1953
Hoensbroek	4,7	1960
Weert	4,5	1954
Sittard	4,3	1961
Venlo	3,8	1955
Kerkrade	3,0	1956
Echt	2,6	1957
Schaesberg	2,6	1963
Brunssum	2,1	1960
Tegelen	1,9	1962
Heerlen	1,4	1960

Bronnen: zie bijlage.

Wat in deze tabel onmiddellijk opvalt, is de hoge graad van 'onmaatschappelijkheid' in de oude steden Maastricht en Roermond. In de nieuwe mijn gemeenten daarentegen, met name Heerlen, Brunssum, Schaesberg en Kerkrade, was die naar verhouding gering. Alleen Hoensbroek was een goede midden-moter. Ook in ander opzicht waren er opmerkelijke verschillen. De 'onmaatschappelijke' gezinnen in de mijn steden woonden verspreid door de stad; er waren weinig typische achterbuurten. Alleen in Hoensbroek bestond een duidelijke concentratie in de wijk Mariagewanden, in de zogenaamde Kasteelkolonie. In Maastricht en Roermond daarentegen, en ook in steden als Venlo en Weert, woonde men veelal dicht bij elkaar in het oudste stadsgedeelte, of in wijken waar de bewoners van de oude kern naartoe waren verhuisd. In Roermond bijvoorbeeld in de straatjes rondom de kathedraal, later ook in de nieuwbouwwijk 'De Kemp'; in Venlo in de wijk 'Genooy'; in Weert in de Fatimaparochie.

In al deze gevallen werd de kern gevormd door gezinnen van losse, ongeschoolde arbeiders, grondwerkers, ongeschoolde fabrieksarbeiders, bouwvakkers en ook kleine handelaars. In de Mijnstreek was het aandeel van mijnwerkersgezinnen vrij groot, maar niet zo groot als op grond van de samenstelling van de beroepsbevolking verwacht kon worden.

Ook wat betreft de herkomst van de 'onmaatschappelijken' verschilden de mijngemeenten aanmerkelijk van de oudere steden. In de laatste waren autochtone Limburgers veel sterker vertegenwoordigd. Maastricht spande in dit opzicht de kroon: 73 procent van de 'onmaatschappelijke' mannelijke gezinshoofden was in de plaats zelf geboren, bijna negentig procent kwam uit de provincie Limburg; in Roermond was 54 procent uit Roermond zelf afkomstig; bijna tachtig procent uit Limburg, met name van het omliggende platteland. In Venlo en Weert bestonden vergelijkbare verhoudingen: In Heerlen en Brunssum daarentegen was slechts om en nabij de twintig procent van de mannelijke gezinshoofden in de plaats zelf geboren en ongeveer vijftig procent in de provincie Limburg. Dit weerspiegelt de snelle ontwikkeling van de mijngemeenten, die in de voorgaande halve eeuw met name door immigratie waren gegroeid. Niettemin is het opvallend dat juist de steden met de meest Limburgse bevolking de hoogste graad van 'onmaatschappelijkheid' kenden.

Voordat wij nu gaan concluderen dat geboren Limburgers daartoe een grotere neiging of aanleg hadden dan niet-Limburgers, is het de moeite waard de achtergronden van deze verschillen nader te bestuderen. Deze conclusie zou namelijk haaks staan op de opvatting die voor en na de Tweede Wereldoorlog opgeld deed in de Limburgse katholieke sociologie, namelijk dat juist de enorme migratie in de Mijnstreek tot verschijnselen had geleid die als 'onmaatschappelijkheid' zouden kunnen worden gekarakteriseerd - overigens zonder dat die term als zodanig

werd gebruikt. In het proefschrift van de oprichter van het Sociaal Historisch Centrum, pater Remigius Dieteren, over de migratie in de Mijnstreek tussen 1900 en 1935 worden de groei van de criminaliteit, de voorechtelijke concepties en het aantal echtscheidingen gebruikt als indicatoren voor 'sociale desintegratie'²⁸. Die zou het onvermijdelijke gevolg zijn geweest van de mobiliteit van de nieuwe mijnwerkersbevolking. In ieder geval werd door hem becijferd dat immigranten dit normafwijkend gedrag meer vertoonden dan de geboren Limburgers.

Dieteren wilde hiermee onder andere aantonen hoe nodig en succesvol het sociale beleid van mgr Poels en zijn medestanders was geweest. Dat beleid was gericht op sociale en morele aanpassing, onder andere door middel van een bewuste huisvestingspolitiek, waarin overigens veel kenmerken van woonscholen als de latere Ravellijn herkenbaar zijn²⁹. Aan het eind van zijn boek moet Dieteren echter concluderen dat de 'sociale integratie' niet alleen door dit bewuste ingrijpen was bevorderd. Minstens zo belangrijk was in zijn ogen *het ontslag en vertrek van vele vreemdelingen*, als gevolg van de economische crisis in de jaren dertig³⁰. Inderdaad is uit ander, statistisch onderzoek bekend dat de achteruitgang van de werkgelegenheid in de Mijnstreek in de jaren dertig niet tot massawerkloosheid had geleid. De reden daarvan was dat allereerst mijnwerkers van buitenlandse afkomst waren ontslagen, die vervolgens uit de streek waren vertrokken³¹.

²⁸ R. Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935* [Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland IX] (Nijmegen: Centrale Drukkerij, 1962).

²⁹ Vgl. E.J.G. van Royen, 'Beheersaspecten in het huisvestingsbeleid van mijnondernemingen en rooms-katholieken in Zuid-Limburg, 1900-1940', in: P.M.M. Klep e.a. (eds.), *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw* (Amsterdam: NEHA 1987) 81-95.

³⁰ Dieteren, *Migratie*, 201.

³¹ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*

Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de geringe graad van 'onmaatschappelijkheid' in de Mijnstreek in de jaren vijftig: de daartoe neigende gezinnen waren in de jaren dertig simpelweg verdwenen. Maar ik zou nog een stap verder willen gaan. Door de relatief geringe werkloosheid in de Mijnstreek ontbrak een belangrijke oorzaak voor het ontstaan van 'onmaatschappelijk' gedrag als zodanig. Elders, met name in Venlo en Roermond, kon aan de hand van de huwelijksdata worden vastgesteld dat naar verhouding veel van de zogenaamd onmaatschappelijke gezinnen gesticht waren in of vlak vóór de crisisjaren. Uit nader onderzoek in Venlo bleek - ik citeer:

[...] dat de eerste symptomen van hun onmaatschappelijkheid dateren uit de economische crisis van de dertiger jaren. De geschiedenis der onmaatschappelijkheid van deze gezinnen begint meestal met een langdurige periode van werkloosheid³².

In Roermond bleek:

[...] dat gezinnen, welke in moeilijke financiële omstandigheden zijn ontstaan, er dikwijls niet in geslaagd zijn een huiselijk leven te ontwikkelen [en dat] gezinnen welke ten tijde van de crisis reeds 5-9 jaar bestonden, zeer veel geleden hebben van de met de crisis gepaard gaande financiële moeilijkheden³³.

Andersom bleek uit herhaald onderzoek in de Venlose achterstandswijk Genooy, dat de toegenomen werkgelegenheid

(Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1986) 413-415.

³² H.P.M. Litjens en A. Wojakowski, *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente Venlo* (1955) 96.

³³ [A. Wojakowski], *De onmaatschappelijkheid te Roermond* (1956) 30.

tussen 1953 en 1961 tot een afname van het aantal 'onmaatschappelijke' gezinnen had geleid, een afname die volgens de onderzoekers niet aan vertrek uit de wijk kon worden toegeschreven³⁴. Er bleek dus een vrij nauwe relatie te bestaan tussen de mate van 'onmaatschappelijkheid' en de financieel-economische situatie waarin gezinnen verkeerden of waren ontstaan.

Hoewel Litjens in zijn Maastrichtse onderzoek geen gegevens presenteert over de ouderdom van de door hem onderzochte gezinnen, ligt de conclusie voor de hand dat de grote omvang van Maastrichtse 'onmaatschappelijkheid' eveneens een gevolg was van de werkloosheid in de jaren dertig en de daarmee gepaard gaande armoede. In zijn grondige studie naar de Maastrichtse arbeidsmarkt in het Interbellum heeft Caspar Cillekens aangetoond dat de crisis in de keramische industrie tot een buitenproportionele werkloosheid had geleid³⁵. Omdat de Maastrichtse arbeidersbevolking - anders dan die in de Mijnstreek - grotendeels autochtoon was, bleven de ontslagen werknemers en hun gezinnen in de stad wonen.

Onderzoek uit de tijd zelf laat bovendien zien dat de werkloosheid onder de bewoners van de oude arbeiderswijken, met name in het Stokstraat- en het Boschstraatkwartier, veel groter was dan in de nieuwe, door woningbouwverenigingen gebouwde wijken³⁶. Ook Litjens stelde vast dat als gevolg van *de grote kwetsbaarheid van de Maastrichtse industriële bestaansmogelijkheden* veel van de door hem onderzochte Maastrichtse gezinnen in de jaren dertig *te kampen hebben gehad met langdurige werkloosheid, waardoor ze sociaal zeer veel geleden hebben*³⁷. De 'onmaatschappelijkheid' in Maastricht zou dus wel eens

³⁴ J.J.M. Martens en J.H. Meddens, *Het probleemgezin [in] Genooy [Venlo] en zijn contact met het maatschappelijk werk* (1962) 12.

³⁵ Caspar Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding te Maastricht 1914-1939* (niet uitgegeven doctoraal-scriptie KUN, 1980).

³⁶ Geciteerd in *ibidem*, 140-142.

³⁷ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 91.

minder rechtstreeks kunnen zijn voortgekomen uit het negentiende-eeuwse pauperisme dan hij elders veronderstelde³⁸.

Naast conjuncturele oorzaken voor de verschillen in omvang van de 'onmaatschappelijkheid' waren er ook structurele. In Venlo en Weert stelden de onderzoekers vast dat veel 'onmaatschappelijken', of beter gezegd hun ouders, in de periode van sterke groei tussen 1870 en 1914 van het omliggende platteland waren getrokken. Evenals in de Mijnstreek zou hier 'sociale ontworteling' door migratie een rol hebben gespeeld. In Roermond daarentegen werd de 'onmaatschappelijkheid' gerelateerd aan de de-industrialisatie van Roermond na omstreeks 1860: bij gebrek aan alternatieve werkgelegenheid gingen de toen werkloos geworden textielarbeiders de kern vormen van een groep losse arbeiders, waaruit na enige generaties vele 'onmaatschappelijke gezinnen' voortkwamen.

In Roermond zou bovendien de verstarde standenstructuur en het aldaar heersende standsbewustzijn een rol hebben gespeeld. Het sociale exclusivisme van de Roermondse elite zou hebben geleid tot een grote gereserveerdheid tussen de sociale lagen, zou de sociale mobiliteit hebben belemmerd en het isolement van de armste groepen vergroot. Ik acht het niet onaannemelijk dat de Maastrichtse sociale verhoudingen in dit opzicht op de Roermondse leken. In beide steden speelden dus de ouderdom van de plaatselijke arbeidersbevolking en de wijze waarop die in de sociale geledingen was ingebed een rol.

³⁸ *Ibidem*, 96: 'Het groter aantal onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht is overigens zeer gemakkelijk te verklaren uit de sociale geschiedenis van de stad. Maastricht heeft zoveel sociale ellende gekend dat het niet te verwonderen is, dat de doorwerking daarvan nu nog merkbaar is'.

De ongeschoolde arbeider als 'proletarische achterhoede'

Door 'onmaatschappelijkheid' op deze wijze in verband te brengen met de ontwikkelingsgeschiedenis van gezinnen en de historisch gegroeide positie van bepaalde arbeidersgroepen in de lokale sociale structuur, hebben wij de stap gezet van een morele naar een sociaal-historische analyse van het verschijnsel. Daarover valt ook in theoretische zin veel te zeggen. In een invloedrijke studie heeft de Amsterdamse historisch-sociologe Ali de Regt een verband gelegd tussen de maatschappelijke modernisering, de sociale verschillen die daardoor binnen de arbeidersklasse ontstonden en de zogenaamde onmaatschappelijkheid in de onderste laag³⁹. Haar onderzoek had grotendeels betrekking op Amsterdam, maar de conclusies waren van wijdere strekking. Door de industrialisatie was er volgens haar een klasse van moderne, geschoolde arbeiders ontstaan met geregeld werk en een vast inkomen, die steeds meer elementen van de burgerlijke, geregelde levenswijze overnam. Daarnaast bleef een deel van de arbeidende bevolking in bepaalde beroepen en sectoren steken in een in haar ogen voor-industrieel proletarisch leefpatroon. Dit had met name betrekking op gezinnen van ongeschoolde arbeiders, losse werklieden, venters, en anderen zonder geregeld inkomen. Door de 'verburgerlijking' van de meerderheid van de arbeidersbevolking werd dat overgeleverde leefpatroon in toeneemende mate als 'onmaatschappelijk' ervaren.

Zo'n redenering treft men aan bij meer sociaal-historici. Zo veronderstelde Vincent Sleebe in een recent artikel in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* dat er door de generaties heen

³⁹ Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel: Boom, 1984). Haar redenering wordt gevolgd door Gertjan de Groot, "Door slapte gedaan gekregen". Losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880 en 1920', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1987) 160-187, met name 160.

continuïteit zou hebben bestaan tussen de negentiende-eeuwse *culture of poverty* en de milieus die in de twintigste eeuw achtereenvolgens de etiketten 'onmaatschappelijk', 'a-sociaal' en 'sociaal zwak' kregen toegewezen⁴⁰.

Het idee dat de onaangepaste levenswijze van losse, ongeschoolde arbeiders, ja, het bestaan van deze groep zelf, een restant of residu zou zijn van het negentiende-eeuwse vroegkapitalistische proletariaat, is voor het eerst verwoord in de jaren vijftig door de socioloog J.A.A. van Doorn. Hij deed dat in een boek met de ijzersterke, als polemisch bedoelde titel *De proletarische achterhoede*⁴¹. Dit boek gaat niet over 'onmaatschappelijkheid' als zodanig, maar over de sociale positie van losse, ongeschoolde arbeiders, bij wie dit verschijnsel zich bij uitstek zou voordoen. Van Doorn was misschien niet toevallig uit Maastricht afkomstig en publiceerde daarover zijn eerste artikel⁴². In de Nederlandse sociologiebeoefening markeert Van Doorns *Proletarische achterhoede* volgens Marja Gastelaars de overgang van het na-oorlogse cultuurpessimisme naar de - wat zij noemt - 'moderne' sociologie⁴³. In de cultuurpessimistische periode overheersten thema's als het functieverlies van het gezin, de zogenaamde verwildering van de massajeugd en ander dreigend cultureel verval. Sociologen dachten dat de maatschappelijke modernisering in de vorm van processen als industrialisatie, urbanisatie, secularisatie, massificatie, enzovoorts, het gevaar in zich had traditionele samenlevingsvormen, met name die van het gezin, te desorganiseren. Onmaatschappelijke gezinnen waren in

⁴⁰ Vincent Sleebe, 'Van vader op zoon, van moeder op dochter? Familienetwerken en *culture of poverty* in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 1-30, met name 30.

⁴¹ J.A.A. van Doorn, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel: Boom, 1954).

⁴² J.A.A. van Doorn, 'De economische geest te Maastricht. Een sociografische studie', *Mensch en Maatschappij* 22 (1947) 1-12 en 74-96.

⁴³ Gastelaars, *Een geregeld leven*, 158-159.

feite slachtoffers van deze ontwikkelingen en waren moreel niet in staat hieraan het hoofd te bieden. Door sociaal ingrijpen kon hun levenswijze worden gecorrigeerd en weer in evenwicht worden gebracht⁴⁴.

Van Doorns these over de 'proletarische achterhoede' draaide deze redenering om: de 'onmaatschappelijke' levenswijze van gezinnen van losse, ongeschoolde arbeiders was een restant van vroegere sociale verhoudingen, dat door de modernisering geleidelijk zou verdwijnen. Waar Van Doorn zich tegen verzette, was het idee dat ongeschoolde arbeiders een aparte sociale laag zouden vormen met een aparte subcultuur, die blijvend in allerlei opzichten zou verschillen van die van andere sociale groepen. *De proletarische achterhoede* is bedoeld als kritiek op het in 1952 verschenen proefschrift van J. Haveman, getiteld: *De ongeschoolde arbeider*⁴⁵. In Havemans beschouwingen treffen wij dezelfde kwalificaties aan als in het 'onmaatschappelijkheidsonderzoek'. Ik citeer:

*De scheiding loopt midden door de zgn. arbeidersklasse, met enerzijds de kleinburgerlijke groepen en anderzijds de ongeschoolde arbeider met de aan hem verwante groepen der sociaal onvolwaardigen [sic]. De scheiding is principieel en uit zich op alle levensterreinen. Gevolg hiervan is een maatschappelijk isolement van de onderlaag dat nog eens onderstreept wordt door een ruimtelijke afzondering. [...] Men leeft in zekere zin in een 'ghetto', waar geen arbeider of burger, die [...] zichzelf kan respecteren, zich thuis mag voelen*⁴⁶.

⁴⁴ Van Wel, *Gezinnen onder toezicht*, 111-112.

⁴⁵ J. Haveman, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen: Van Gorcum, 1952).

⁴⁶ *Ibidem*, 187.

Van Doorn toonde echter haarscherp aan dat het probleem niet zozeer zat in de mate van geschooldheid, maar in de onregelmatigheid van het werk, de positie op de arbeidsmarkt en het arbeidsmarktgedrag van specifieke groepen ongeschoolde arbeiders. Het gedrag van deze groepen en de bijbehorende mentaliteit, waaronder de zogenaamde onmaatschappelijkheid, beschouwde hij, zoals gezegd, niet als een structureel gegeven, maar als een in generaties overgeleverde erfenis van de negentiende eeuw, die door de versnelde modernisering van de samenleving steeds meer achterhaald zou worden. Door toenemende kansen op de arbeidsmarkt zou de intergenerationele sociale mobiliteit - dus die van de kinderen - zijn toegenomen en zou deze groep geleidelijk verdwijnen. Van Doorn nam dus van Litjens en andere cultuurpessimisten als Havemans over dat er een in generaties overgeleverde subproletarische levenswijze zou bestaan - eventueel leidend tot 'onmaatschappelijkheid', maar bestreed de moralistische premisse dat de mentaliteit van deze groep alleen door heropvoeding zou kunnen worden aangepast.

Historische kritiek

Van Doorns hypothesen over de langetermijn-ontwikkeling van de sociale gelaagdheid, armoede en een proletarische levenswijze bieden een ontwikkelingsperspectief en lijken daardoor historisch. Maar zijn zij dat ook? Vindt zijn moderniseringsoptimisme steun in de beschikbare sociaal-historische kennis? De constatering hierboven dat 'onmaatschappelijkheid' vooral voorkwam in steden met een oude arbeidersbevolking, zoals in Maastricht en Roermond, waar bepaalde vormen van gedrag van generatie op generatie zouden zijn overgeleverd, lijkt zijn redenering te bevestigen. Maar bij nadere beschouwing bleek de omvang van de 'onmaatschappelijkheid' in deze steden mede samen te hangen

met de kortetermijn-invloed van de werkloosheid in de crisisjaren en dus van betrekkelijk recente datum te zijn.

Bovendien is de veronderstelling dat er in de negentiende eeuw sprake zou zijn geweest van een omvangrijk immobiel proletariaat zeer omstreden⁴⁷. Veel hing waarschijnlijk af van de economische ontwikkeling per plaats en conjunctuurperiode. In Noord-Groningen vond Vincent Sleebe een van vader op zoon en van moeder op dochter overgeleverde *culture of poverty* die hij, zoals gezegd, een zekere verwantschap met de latere 'onmaatschappelijkheid' toedichtte. Uit zijn onderzoek blijkt echter ook dat de hiermee geassocieerde misdragingen in de periode van de agrarische depressie in de jaren tachtig van de vorige eeuw sterk toenamen⁴⁸.

Onderzoek naar de beroepsmobiliteit van bedeeden en hun kinderen in Maastricht sinds ca. 1850 bracht daarentegen een behoorlijke verbetering in de tweede generatie aan het licht⁴⁹. De kinderen van de in 1850 bedeelde vaders bleken zich ontworsteld te hebben aan het pauperisme en oefenden beroepen uit met een hogere status. Terwijl de Maastrichtse bedeeden omstreeks 1850 nog grotendeels onregelmatig werkten - meestal als los arbeider - en daarmee weinig verdienden, hadden hun zoons veel meer regelmatige en beter betaalde beroepen, met name in de aardewerkfabrieken. Ook het analfabetisme was sterk afgenomen. Blijkbaar had de vestiging en de groei van de aardewerkindustrie in Maastricht na circa 1850 voor deze

⁴⁷ Een laatste opflukking van het debat in: Ad Knotter, 'Nogmaals: stedelijke arbeidsmarkt, bedeling, sociale geleding'; Nico Siffels en Willem van Splijker, 'Replik', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988) 348-352.

⁴⁸ Sleebe, 'Van vader op zoon', 11.

⁴⁹ Marleen Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (niet uitgegeven doct. scriptie Katholieke Universiteit Leuven, 1971). Uit deze studie blijkt overigens dat de buurten die in de jaren vijftig van deze eeuw als 'onmaatschappelijk' te boek stonden, al in de negentiende eeuw door de armen en hun nakomelingen werden bewoond.

generatie nieuwe kansen geboden. Hoe het hun kinderen verging die in de crisis van de jaren tachtig op de arbeidsmarkt kwamen, is niet onderzocht. Vermoedelijk hadden die het weer veel moeilijker.

Groei van werkgelegenheid en toenemende stijgingskansen tijdens een economische hoogconjunctuur konden dus leiden tot sociale verheffing, maar hardnekkige werkloosheid in perioden van economische neergang tot financieel-economische degradatie en mogelijk tot een 'onmaatschappelijke' levenswijze. Dat bepaalde groepen arbeiders in de terminologie van Van Doorn in sociaal opzicht 'achterop raakten', lijkt dus niet zonder meer een gevolg van een lineair ontwikkelingsproces te zijn. Wat bij hem ontbreekt is oog voor veranderingen in de sociaal-economische positie en de effecten daarvan op de levensstijl van mensen op de middellange termijn.

Nog minder oog heeft hij voor de heel uiteenlopende effecten van het zogenaamde moderniseringsproces zelf op de samenstelling van de arbeidersbevolking en de kansen op sociale verbetering. De economische ontwikkeling van de Limburgse Mijnstreek in de eerste decennia van deze eeuw - die men als 'modernisering' zou kunnen opvatten - leidde tot de vorming van een omvangrijk en uiterst mobiel arbeidsleger van rondtrekkende migranten en bepaald niet tot een stabiele, regelmatig verdienende arbeidersbevolking. In mijn eigen onderzoek naar de arbeidsmarkt in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw bleek dat de economische modernisering van Amsterdam na circa 1870 gepaard ging met een enorme uitbreiding van het aantal losse arbeiders, sjouwers en ander ongeregeld werkvolk⁵⁰. Deze groep kan zeker niet alleen als een restant van het vroegmoderne Amsterdamse proletariaat worden beschouwd, maar

⁵⁰ Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam/Zwolle: Waanders/Gemeentearchief, 1991).

werd mede gevormd door sociale daling van geschoolde ambachtslieden en immigranten.

En hoe is het tegenwoordig? In Zuid-Limburg zijn de sociale problemen het grootst in de Oostelijke Mijnstreek; in Heerlen, de stad die in de jaren vijftig nog het gunstigst scoorde op de schaal van 'onmaatschappelijkheid' in Limburg. De invloed van middellangetermijn-ontwikkelingen op het gebied van werkgelegenheid en inkomen is hier onmiskenbaar aanwezig.

De modernisering in de periode van hoogconjunctuur in de jaren zestig van deze eeuw had heel tegenstrijdige gevolgen: de krappe arbeidsmarkt bood kansen op sociale verbetering voor groepen voor wie die voorheen onbekend was (zoals Van Doorn had verwacht), maar trok ook grote groepen arbeidsmigranten naar de West-Europese landen. Bij de teruglopende werkgelegenheid in de afgelopen decennia bevolken hun kinderen en kleinkinderen de probleemwijken van vandaag. Of zij tot een 'onderklasse' zullen worden, hangt af van de economische mogelijkheden die zij de komende jaren zullen krijgen.

Besluit

Dames en heren,

Via de 'onmaatschappelijkheid' in het Stokstraatkwartier en elders in Limburg heb ik u rondgeleid door de naoorlogse sociologiebeoefening en ben ik aangeland bij een aantal klassieke thema's in de sociale geschiedschrijving. Uiteindelijk bleek de Stokstraatproblematiek te gaan over sociale stratificatie en intergenerationele sociale mobiliteit; over migratiestromen en de positie van migranten; over de sociaal-culturele rol van elites in de maatschappelijke verhoudingen; over de invloed van lange conjunctuurgolven op de sociale vooruitzichten per generatie.

Als hoogleraar sociale en economische geschiedenis van Limburg zal ik mij intensief met dit soort onderwerpen gaan bezighouden, waarbij het grensoverschrijdende aspect een bijzonder perspectief geeft. Wat kunnen wij zeggen over de sociale positie van mensen op de lange en de middellange termijn? Hoe verhoudt die zich tot de economische mogelijkheden? Hoe mobiel zijn mensen gedurende hun leven - zowel in geografische als in sociale zin? Wat is de rol van het gezin daarin en hoe vergaat het de kinderen?

In de jaren vóór mijn benoeming ben ik met collega's uit Groningen, Gent en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam betrokken geweest bij de exploratie van een onderzoeksmethode, waarmee antwoorden op dit soort vragen kunnen worden gevonden. De resultaten daarvan zullen binnenkort worden gepubliceerd⁶¹. Het gaat om de methode van het collectieve levenslooponderzoek. Door individuen en gezinnen gedurende hun leven te volgen - liefst over meer generaties - kunnen migratiebewegingen, beroepsmobiliteit, veranderingen in sociale status, inkomen en de gezinsverhoudingen, enzovoorts, gedetailleerd in kaart worden gebracht. Met behulp van dit levenslooponderzoek zal meer zekerheid kunnen worden verkregen over de realiteitswaarde van bestaande theorieën en hypothesen en van de alternatieve interpretaties die ik hier veronderstellenderwijs naar voren heb gebracht.

⁶¹ Jan Kok (eindred.), Ad Knotter, Richard Paping, Eric Vanhaute, *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* [Historia Agriculturae 29] (Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 1999).

Dankwoord

Geachte toehoorders,

Aan het eind van mijn oratie wil ik u als eerste bedanken die mij hebt willen aanhoren en met uw aanwezigheid hebt willen vereren. Op het symposium vanmiddag hield Carla Wijers een lezing over de Limburgse identiteit onder de ironische titel 'In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier'. Dat Limburg en de Limburgers dit soort clichématige beelden oproepen had ik al eerder gemerkt. Toen mijn benoeming bekend werd, vroeg het *Historisch Nieuwsblad* mij wat ik vond van de rijke roomse traditie van het SHCL, en of ik al bier kon drinken. Mijn antwoord was uiteraard dat ik dat laatste al kon, dus die rozenkrans zal ook nog wel komen.

Achter deze ironie schuilt een serieus punt: het Sociaal Historisch Centrum is voortgekomen uit de rooms-katholieke sociale beweging in Limburg en ik heb daar persoonlijk, anders dan als geïnteresseerde historicus, geen banden mee. Dat in de nadagen van de ontzuiling niettemin op mij de keuze is gevallen, moet natuurlijk in de eerste plaats aan de wijsheid van het bestuur van het SHCL worden toegeschreven - dat dank ik dan ook hartelijk voor het in mij gestelde vertrouwen. Twee personen hebben een hoofdrol gespeeld in de voorbereiding van deze keuze: de voorzitter van het stichtingsbestuur, Hein van der Bruggen, en de decaan van de Faculteit der Cultuurwetenschappen, Wiebe Bijker. Op de achtergrond zie ik ook de hand van Karl Dittrich en van Ad van der Woude. Hen ben ik buitengewoon erkentelijk voor de positieve wijze waarop zij mij tegemoet zijn getreden.

In de afdeling sociale en economische geschiedenis van de Universiteit Utrecht ben ik in mijn studententijd gefascineerd geraakt door dit vak en die fascinatie heeft mij nooit meer

losgelaten. De voor mij onvergetelijke Theo van Tijn was daar mijn inspiratiebron en hij is dat in vele opzichten nog steeds, zoals de goede verstaanders aan de inhoud van mijn rede gehoord kunnen hebben. Vele malen ben ik in Utrecht ook door zijn opvolgers Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden met open armen ontvangen. Zij en de medewerkers van hun afdeling zijn mij als vakgenoten en vrienden zeer dierbaar. Dat geldt ook voor al die Utrechtse sociaal-economen in diaspora, die ik tot mijn genoegen nog regelmatig ontmoet. Mijn vrienden Eric van Royen en Michiel Gerding hebben mij ook gedurende de sollicitatieprocedure met raad en daad bijgestaan.

Via Utrecht ben ik terechtgekomen in de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, één van de beste historische tijdschriften van Nederland en Vlaanderen. Voor mijn wetenschappelijke vorming was dit lidmaatschap erg belangrijk. De redactieleden ben ik dankbaar voor het niveau en de inspiratie van de debatten.

Onderzoek heb ik pas echt leren doen op het Gemeentearchief Amsterdam. Mijn werk daar heeft een stevige basis gelegd voor mijn huidige functie bij het Sociaal Historisch Centrum. Bij de uitoefening daarvan is oud-gemeentearchivaris Wil Pieterse in vele opzichten een voorbeeld.

Sinds ruim een jaar ben ik nu werkzaam bij het Sociaal Historisch Centrum. Het mooie van dit Centrum is dat het idealisme waarmee het is opgericht en vijftig jaar draaiende is gehouden, in eigentijdse vorm voortleeft bij de medewerkers. Dankzij hun enthousiasme en professionaliteit kon ik vrij moeiteloos instromen als directeur. Allen ben ik dankbaar voor de wijze waarop ik ben ontvangen. Met name wil ik Willibrord Rutten noemen, als adjunct-directeur mijn 'denktank', geweten en *sparring partner*, en Marleen Mommers, het hoofd van de algemene dienst, zonder wie deze prachtingstelling als een kaartenhuis in elkaar zou zakken.

Van oudsher werkt het Sociaal Historisch Centrum samen met het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bij de uitgave van een wetenschappelijke reeks, de Maastrandse Monografieën. Het afgelopen jaar hebben wij intensief overlegd over veel verdergaande vormen van samenwerking. Wij willen overgaan tot de oprichting van een Limburgs Historisch Centrum, waarin eenieder die geïnteresseerd is in de Limburgse regionale geschiedenis zich thuis moet kunnen voelen. Ik stel mij veel voor van de wetenschappelijke samenwerking in dit Centrum met onderzoekers die in LGOG-verband actief zijn, in het bijzonder met mijn collega Louis Berkvens, die namens LGOG is aangesteld als hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria. Als wij erin slagen dit Centrum tot stand te brengen, een provinciaal historisch consulent aan te stellen en daarbij ook de samenwerking met het Rijksarchief te intensiveren (zoals de bedoeling is), zal er een zwaartepunt voor regionale geschiedbeoefening ontstaan dat zijn weerga in Nederland niet kent.

Ook bij de Faculteit der Cultuurwetenschappen beginnen allerlei veelbelovende vormen van samenwerking te ontstaan op het gebied van onderwijs en onderzoek met collega's in de capaciteitsgroep geschiedenis en daarbuiten. Geleidelijk aan begin ik ook de studenten te leren kennen. Ik ben er nu al van overtuigd dat wij samen een mooie tijd tegemoet gaan.

Ik heb gezegd.

Bijlage

Publicaties van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg te Roermond met betrekking tot 'onmaatschappelijkheid'

- Nr 5 H.P.M. Litjens, *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente Weert* (1954)
- Nr 6 J.J.J. Driessen en H. Foolen, *Deelrapporten over de onmaatschappelijkheid in de O.L. Vrouw van Fatimaparochie en de Hegstraat- en Hogesteenwegwijk te Weert* (1954)
- Nr 10 H.P.M. Litjens en A. Wojakowski, *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente Venlo* (1955)
- Nr 22 [A. Wojakowski], *De onmaatschappelijkheid te Kerkrade* (1956)
- Nr 24 [A. Wojakowski], *De onmaatschappelijkheid te Roermond* (1956)
- Nr 25 [A. Wojakowski], *Enkele cijfers over de onmaatschappelijkheid te Echt* (1956)
- Nr 27 [H.G.H. Meijers], *De onmaatschappelijkheid te Echt* (1957)
- Nr 32 J.J.M. Martens, *Enkele sociologische aspecten van Tuindorp Schaesberg* (1958)
- Nr 33 J.J.M. Martens, *Een sociologische studie van een aantal gezinnen in Tuindorp Carisberg* (1959)
- Nr 34 *Probleemgezinnen in Hoensbroek. Rapport uitgebracht in opdracht van de Gemeente Hoensbroek* (1960)
- Nr 35 J.J.M. Martens, *Het probleemgezin in Heerlen* (1960)
- Nr 37 M.L.F. Angenent, *Probleemgezinnen in Brunssum* (1960)
- Nr 38 *Nota over de probleemgezinnen in Hoensbroek. Hoofddijnen van het uitgebrachte rapport en suggesties* (1960)
- Nr 39 J.J.M. Martens, *Probleemgezinnen in Sittard* (1961)

Nr 41 J.J.M. Martens en J.H. Meddens, *De relaties tussen het maatschappelijk werk en het probleemgezin. Een wijkonderzoek in De Kemp te Roermond* (1961)

Nr 43 J.J.M. Martens en J.H. Meddens, *Probleemgezinnen in Tegelen* (1962)

Nr 47 J.J.M. Martens en J.H. Meddens, *Het probleemgezin [in] Genooy [Venlo] en zijn contact met het maatschappelijk werk* (1962)

Nr 48 J.J.M. Martens, *Probleemgezinnen in Schaesberg* (1963)

Algemene sociografische publicaties van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg te Roermond (niet met betrekking tot 'onmaatschappelijkheid')

Nr 11 W.R. Heere, *De sociale gevolgen van de industrialisatie* (1955)

Nr 18 [A. Wojakowski], *Enkele sociologische gegevens over de gemeente Margraten* (1956)

Nr 19 A. Wojakowski, *Sociogram Heythuysen* (1956)

Nr 20 [A. Wojakowski], *Heilust. Een studie van een nieuwe woonwijk in ontwikkeling* (1956)

Nr 23 [A. Wojakowski], *De sociale en sociaal-culturele situatie in Noord-Limburg* (1956)

Nr 26 [G. Cox en A. Wojakowski], *Vaals en zijn arbeiders* (1957)

Nr 28 [M.H.J. Naus], *Swalmen. Sociogram en deelname van de fabrieksarbeiders aan het gemeenschapsleven* (1957)

Nr 36 [M. Angenent], *Voorlopige verkenningen in zuidelijk Zuid-Limburg* (1960)

Nr 40 *Het maatschappelijk werk in een stadsparochie te Maastricht* (1961)

Nr 49 [J. Meddens], *Onderzoek ten behoeve van het welzijnsbeleid in de gemeente Maasbree* (1963)

[Buiten serie]: *[Rapport over de sociale en economische situatie in het Land van Swentibold]* (1962)